

РЕФЛЕКСІЯ ЗДІБНОСТЕЙ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПЕРЕОРІЄНТАЦІЇ ВИПУСКНИКІВ З РІЗНИМ ДОСВІДОМ РОБОТИ

Постановка проблеми. Оптимальним варіантом для професійного розвитку людини вважається працевлаштування за спеціальністю після завершення освіти. Але реальні умови життя інколи вносять свої корективи у професійні плани. В сучасних умовах непоодинокі випадки професійної переорієнтації випускників одразу по завершенні навчання. Зміна професії відображає кризові явища професійного становлення людини, або сприяє її особистісному росту в конкретній життєвій ситуації. Для розуміння впливу зміни професії на життя окремої людини важливо вивчити психологічні умови особистісного росту у процесі професійної переорієнтації.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми.

У психологічній науці особистісний ріст розуміється як активний процес становлення, в якому людина бере відповідальність за свій майбутній життєвий шлях. Основною умовою і критерієм особистісного росту є розвинена суб'єктність як інтегральна характеристика особистості, що визначає здатність людини до свідомої саморегуляції у різноманітних сферах життя [2, 8, 9].

За умови прояву суб'єктної активності і достатнього рівня рефлексії у процесі професійної переорієнтації вибір нової професії розглядається як спосіб прогресивного розвитку особистості. Така зміна професії не сприймається суб'єктом переорієнтації як кризовий життєвий момент, а, скоріше, як ситуація, яка відкриває нові можливості для розвитку [3, 5, 10, 11].

Здатність людини ставитися до зміни професії як до сукупності шансів може бути однією з внутрішніх основ професійної мобільності. Про це, зокрема, пише В.В. Синявський, пов'язуючи застосування конструктивних способів адаптації на ринку праці із вмінням людини не обмежуватись однією діяльністю, а знаходити багато сфер застосування своїх можливостей і сил [10].

Здатність особистості орієнтуватися і досягати успіху в будь-якій діяльності О.Л. Музика пов'язує із розвитком здібностей. На його думку, особистісна свобода у будь-якій ситуації досягається за рахунок розвитку здібностей до різних діяльностей і розгорнутої рефлексії власних здібностей. Здібності розглядаються як особистісне утворення, яке обов'язково включає ціннісний компонент і характеризує спрямованість особистості. Запропонована автором структурно-операціональна модель здібностей відображає зв'язок рефлексії здібностей та рівня їх розвитку [6].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Професійна переорієнтація випускників вузів розглядається як один з можливих варіантів розв'язання проблеми професійного самовизначення на етапі завершення освіти. У спеціальних дослідженнях увага звертається на виявлення внутрішніх факторів зміни професії, пов'язаних із динамікою професійного самовизначення за роки навчання [4]. Але, досі мало досліджені питання успішності такого самовизначення і відповідно успішності професійної переорієнтації як способу особистісного розвитку людини. Зокрема, не достатньо вивчена проблема впливу рефлексії здібностей на успішність професійної переорієнтації випускників вищих навчальних закладів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання):

Ми поставили за мету вивчити особливості рефлексії розвитку професійних здібностей випускників з різним досвідом роботи.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Для дослідження особливостей рефлексії здібностей випускників з різним досвідом роботи було використано методику вивчення динаміки здібностей, розроблену О. Л. Музикою [6].

У дослідженні брали участь студенти останнього курсу, а також випускники соціально-психологічного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка. Вибірка складала 12 осіб, які змінили професію і працюють не за спеціальністю. Було сформовано дві групи досліджуваних. Випускники першої групи мали достатньо великий загальний і спеціальний трудовий досвід. Випускники, які входили до другої групи, мали незначний або взагалі не мали досвіду роботи на момент випуску. Передбачаємо, що різниця у професійному досвіді виділених груп випускників зумовлює відмінності у розвитку здібностей і рефлексії розвитку професійних здібностей.

Наше дослідження побудоване на розумінні професійної переорієнтації випускників вищих навчальних закладів як особистісного вибору зробленого в результаті професійного і життєвого самовизначення, який має виражені індивідуальні особливості і залежить від рівня рефлексії можливостей власного розвитку у ситуації завершення освіти. При цьому, ми виходили з того, що розвиток здібностей у різних діяльностях сприяє розгорнутій рефлексії розвитку професійних здібностей. Достатній рівень рефлексії здібностей дозволяє зробити оптимальний життєвий вибір, що створює умови для успішної професійної переорієнтації. Об'єктивним показником успішності зміни професії вважаємо реальні досягнення у новій професії, а суб'єктивною ознакою – внутрішню задоволеність життям, душевний комфорт суб'єкта переорієнтації.

286

Аналіз рефлексії розвитку здібностей випускників у процесі професійної переорієнтації спрямований на пошук відмінностей рефлексії розвитку професійних здібностей випускників з різним досвідом роботи.

Аналіз діяльнісного компоненту здібностей здійснювався за такими критеріями: змістова спрямованість виділених умінь, кількість професійних умінь, узагальненість - спеціалізація умінь, диференційованість оцінки умінь,

актуальність - потенційність умінь, здатність усвідомлювати психічні властивості як внутрішні засоби професійної діяльності.

Аналіз соціального компоненту здібностей передбачав виявлення категорій референтних осіб, визначеності рівня значимості різних категорій референтних осіб, визначення кола референтних осіб, чия оцінка не задовольняє досліджуваних.

Аналіз рефлексії розвитку здібностей у різних професійних діяльностях полягав у зіставленні особливостей рефлексії здібностей у різних професійних діяльностях.

Рефлексія діяльнісного компоненту здібностей. У ситуації завершення освіти рівень усвідомлення професійно-важливих умінь залежить від професійного досвіду випускників. Основні відмінності у рефлексії випускників з різним досвідом роботи виявляються у різній кількості професійних умінь, співвідношенні загальних і спеціальних умінь, кількості потенційних умінь, здатності структурувати виділені уміння.

Відсутність власного досвіду виконання професійної діяльності зумовлює труднощі усвідомлення професійних умінь. Випускники усвідомлюють розвиток власних умінь, які в більшій мірі пов'язані з навчально-професійною діяльністю, ніж з практичним виконанням професійних обов'язків («вміння планувати та проводити дослідження», «вміння працювати з науковою літературою», «вміння слухати і аналізувати»). Рефлексія умінь випускників із досвідом роботи носить більш практичний характер, і в кожному окремому випадку відображає специфіку професійної діяльності («вміння орієнтуватися на місцевості», «оцінка клієнта за зовнішніми ознаками», «вміння розговорити», «вміння проводити тренінги»).

Рефлексія професійних умінь випускників без досвіду роботи виявляє скоріше уявлення про необхідні уміння, які сформувалися у процесі навчання. Це виявляється в узагальненості умінь, які переважно відображають напрямки професійної роботи і професійні завдання, ніж способи їх виконання («тренерська діяльність», «вирішення конфліктних ситуацій»). Крім того, уявний характер професійних умінь виявляється в труднощах їх структурування. Виділяється незначна кількість окремих дій і операцій, називаються узагальнені дії («вміння працювати з документацією», «вміння вирішувати поставлені задачі», «спілкування»).

Досвід участі у різних діяльностях зумовлює здатність випускників виділяти уміння різного рівня узагальненості: універсальні, важливі для будь-якої професії («вміння розподіляти час і роботу», «вміння співробітничати з колегами по роботі», «творчий підхід», «вміння аналізувати власну професійну діяльність»), спеціальні, притаманні окремій професійній діяльності («знати культурні пам'ятки цивілізації», «вміння не розголошувати секрети клієнтів»),

287

специфічні, які відображають вузьку спеціалізацію («швидкість заповнення чеків»).

Досвід різноманітних діяльностей сприяє тому, що випускники усвідомлюють власні психічні властивості як інструменти успішного

виконання професійних обов'язків («аналітичні вміння», «вміння з широкого потоку інформації виділити суттєве», «вміння довго зосереджувати увагу на проблемі»).

Випускники із досвідом роботи виділяють рефлексію як важливу складову професійних здібностей. Наші дані узгоджуються з даними, отриманими В.О. Климчуком, у контексті дослідження розвитку здібностей у віці ранньої дорослості [1]. За результатами нашого дослідження випускники виділяють рефлексію як окреме уміння або дію чи операцію («своєчасно усвідомлювати результати власних дій», «розуміти свій стан і не показувати реального ставлення до клієнта»).

Особливістю рефлексії здібностей випускників з досвідом роботи є усвідомлення потенційних умінь, що демонструє бажання змінюватися і професійно розвиватися. Різний рівень узагальненості бажаних умінь, їх диференційованість ілюструє високий рівень усвідомлення проблемних моментів досягнення успіху у професії.

Рефлексія референтного та особистісно-ціннісного компонентів здібностей. Суттєві відмінності соціальної рефлексії випускників з різним досвідом роботи виявляються у значимості різних категорій референтних осіб, у здатності оцінювати ефективність способів виконання діяльності, у прагненні змінити думку референтних осіб.

Для обох груп випускників в оцінці успіхів професійної діяльності важлива думка таких груп осіб: батьків, керівника, колег по роботі, друзів. Така диференціація референтного кола означає, що професійна діяльність займає одне з центральних місць у житті кожного випускника і дозволяє отримати визнання у інших важливих сферах життя, зокрема, сімейній («важливо, що скаже чоловік про мою роботу», «батьки мною будуть гордитися») і у дозвіллі («серед друзів я найуспішніший», «колеги по роботі – це мої друзі»). Це підтверджує провідну роль професійної діяльності у віці ранньої дорослості і взаємозв'язок професійного і особистісного розвитку людини.

Рівень значимості різних категорій референтних осіб відображає критерії оцінювання результатів і внутрішню вимогливість до своїх досягнень у професійній діяльності. Випускники з обмеженим діяльнісним досвідом у своїй роботі в однаковій мірі орієнтуються на думку всіх референтних осіб, не розмежовуючи сфери впливу цих людей. Це може означати, що у свідомості цих випускників параметри оцінки власної діяльності не диференційовані, вони оцінюють результат, не усвідомлюючи і не оцінюючи ефективність способів виконання професійних обов'язків. Відсутність досвіду виконання професійної діяльності зумовлює не сформованість внутрішніх критеріїв для оцінки способів і прийомів її виконання. Усвідомлюється лише професійна норма стосовно результату, критерії оцінки прийомів виконання діяльності відсутні, оскільки не вироблені у практичній роботі власні способи виконання професійної діяльності.

Випускники з досвідом роботи по-різному оцінюють значимість референтних осіб. Простежується дві тенденції: для однієї групи

досліджуваних з досвідом роботи найбільш значимими є керівник і колеги, для іншої – батьки чи близькі люди. Висока референтність осіб з професійного середовища відображає, що в своїй роботі працівник орієнтується на норми і цінності, прийняті у професійній групі. Власні професійні досягнення і способи роботи оцінюються за критеріями відповідності професійній нормі. За умови високої значимості осіб, не пов'язаних з професійною діяльністю, власна професійна діяльність оцінюється за зовнішніми відповідно до неї критеріями. Такі відмінності можуть зумовлюватися професійною або позапрофесійною спрямованістю цінностей випускників.

Прагнення деяких випускників з досвідом роботи змінити думку референтних осіб вказує на існування певного дисбалансу розвитку здібностей. Враховуючи характер бажаних змін (прагнуть змінити стереотипи щодо людей своєї професії) можемо припустити, що таким чином, вони намагаються зблизити референтних осіб із цінностями обраної професії. Важливо, що досліджувані хочуть змінити думку людей, які оцінюються як найменш значимі. За умови вищої значимості цієї категорії референтних осіб припускаємо можливість зміни професії.

Випускники з досвідом роботи в більшій мірі демонструють спрямованість на розвиток у професійній діяльності ніж на конкретні досягнення, що виявляється у рефлексії такої спрямованості як окремої особистісної якості («прагнення до розвитку», «прагнення до самовдосконалення»). Така особливість соціальної рефлексії виявляє здатність випускників із досвідом роботи усвідомлювати можливість розвитку здібностей у конкретній діяльності.

Аналіз особливостей діяльнісної та соціальної рефлексії випускників з різним досвідом роботи дозволив зробити висновок про різний рівень усвідомлення можливостей власного професійного розвитку у ситуації завершення освіти. Випускники із досвідом роботи характеризуються вищим рівнем рефлексії ситуації завершення освіти за рахунок усвідомлення достатньо великої кількості професійних умінь, диференціації усвідомлюваних умінь на загальні і спеціальні, усвідомлення власних психічних властивостей як внутрішніх інструментів професійної діяльності, спрямованості на рефлексію процесу виконання діяльності, усвідомлення необхідності розвивати професійно-важливі якості, здатності оцінювати ефективність власних способів виконання професійної діяльності відповідно до норм прийнятих у професійному середовищі.

Рефлексія розвитку здібностей у різних професійних діяльностях.

Розглядаючи професійну переорієнтацію як особистісний вибір випускників, ми передбачаємо особистісно-ціннісну регуляцію цього процесу і його залежність від рівня усвідомлення можливостей власного розвитку у ситуації завершення освіти. Свідомий характер професійної переорієнтації означає, що змінюючи професію випускник намагається віднайти найбільш оптимальний напрямок власного розвитку і подолати ті усвідомлювані

проблемні моменти власного розвитку, які мали місце у отриманій професії. Гармонійний варіант розвитку у отриманій професії і усвідомлення цього забезпечує душевний комфорт і не потребує професійної переорієнтації.

На нашу думку, рефлексія розвитку професійних здібностей у ситуації завершення освіти ілюструє рівень усвідомлення можливостей власного розвитку і, відповідно, рівень особистісно-ціннісної саморегуляції випускників у процесі професійної переорієнтації. Виділяємо соціальну рефлексію як усвідомлення нормативних вимог професійної діяльності (рефлексія референтного і особистісно-ціннісного компонентів здібностей, соціальна регуляція), діяльнісну рефлексію як усвідомлення власних засобів виконання діяльності (діяльнісна, усвідомлення діяльнісного і когнітивно-операційного компонентів здібностей), рефлексію саморозвитку у професії як усвідомлення власних стратегій досягнення успіху у професії (суб'єктно-ціннісна регуляція).

Зіставлення особливостей рефлексії розвитку здібностей випускників у отриманій і новій професії дозволило виявити рівень усвідомлення можливостей власного розвитку у процесі професійної переорієнтації..

Для випускників, які не мають професійного досвіду, характерний низький рівень розвитку діяльнісної рефлексії власного розвитку як у отриманій, так і у новій професії. Це виявляється у таких особливостях рефлексії розвитку професійних здібностей: усвідомлення незначної кількості професійних умінь, заміна професійних умінь особистісними якостями, уявний характер умінь, труднощі структурування виділених професійних умінь, незначна кількість потенційних умінь, орієнтація на соціальне схвалення у процесі власного розвитку. Низький рівень розвитку діяльнісного компоненту здібностей зумовлений відсутністю практичного професійного досвіду. Формування референтного компоненту здібностей відбувалося на основі засвоєння соціальних норм і вимог з боку професії у процесі навчання, що обумовлює його спрямованість на оцінку результату діяльності без врахування засобів її виконання. Зміна професії такими випускниками характеризується низьким рівнем усвідомлення цього процесу, обмеженістю діяльнісних ресурсів розвитку і опосередкована високою референтністю осіб, які не пов'язані з професійною діяльністю.

Професійна переорієнтація випускників з досвідом роботи характеризується вищим рівнем усвідомлення, оскільки виявлено вищий рівень рефлексії розвитку професійних здібностей у різних діяльностях. Причинами професійної переорієнтації можуть бути такі можливі дисгармонії розвитку здібностей у отриманій професії. Зокрема, коли діяльнісний компонент здібностей відповідає вимогам отриманої професії, а соціальний ілюструє спрямованість випускника на іншу діяльність. Такі особливості рефлексії ілюструють дефіцит соціальних ресурсів розвитку у професії. Коли соціальний компонент здібностей показує прагнення випускника самореалізуватися у отриманій професії, а діяльнісний компонент відповідає вимогам іншої діяльності, зміна професії зумовлена відсутністю діяльнісних ресурсів розвитку у отриманій професії.

Висновки та перспективи дослідження.

Рівень рефлексії можливостей власного розвитку у ситуації завершення освіти обумовлюється рівнем розвитку професійних здібностей випускників і залежить від загального та спеціального професійного досвіду. Випускники, які мають досвід виконання професійної діяльності, продемонстрували вищий рівень рефлексії розвитку професійних здібностей порівняно з досліджуваними, які такого досвіду не мали. Відмінності у рефлексії розвитку професійних здібностей виявлено в усвідомленні різної кількості професійно-важливих умінь, можливостях структурування умінь, різному рівні узагальненості умінь і їх спеціалізації, у співвідношенні актуальних і потенційних умінь, усвідомленні узагальнених мислительних операцій. Особливості соціальної рефлексії випускників з різним досвідом роботи виявляються у значимості різних категорій референтних осіб і у критеріях оцінки власної професійної діяльності.

Професійна переорієнтація як особистісний вибір оптимального напрямку професійного розвитку залежить від рівня рефлексії розвитку власних здібностей і соціальної рефлексії випускників вузів. Особливості розвитку діяльнісної і соціальної рефлексії випускників, які не мають професійного досвіду, дозволяють зробити висновок, що вони змінюють професію, враховуючи лише соціальні умови власного розвитку у процесі професійної переорієнтації. Для випускників, які мають досвід роботи, притаманний вищий рівень рефлексії власного розвитку у процесі зміни професії, вони усвідомлюють і діяльнісні і соціальні можливості розвитку. Вважаємо, що зміна професії зумовлюється усвідомленням проблемних моментів власного розвитку.

Спираючись на одержані результати, маємо перспективу подальшого розгляду цієї проблеми. Зокрема, плануємо вивчення і аналіз можливих варіантів дисгармонійного розвитку здібностей випускників з достатнім рівнем рефлексії (неузгодженість діяльнісного і когнітивно-операційного, референтного і особистісного, діяльнісного і соціального компонентів здібностей) і можливостей їх гармонізації шляхом зміни професії. Це дозволить знайти шляхи попередження професійної переорієнтації випускників у процесі навчання та розробити програму ціннісної підтримки зміни професії.

Література:

1. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. – Житомир: Вид-во Рута, 2006. – 320с.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – СПб.: Питер, 2002. – 288 с.
3. Зеер Э.Ф., Сыманюк Э.Э. Кризисы профессионального становления личности // Психол. Журн. – 1997. – Т. 18. – № 6. – С. 35 – 44.

4. Кудрявцев Т.В., Шегурова В.Ю. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности // Вопр. психол. – 1983. – № 2. – С. 51 – 59.
5. Ложкин Г.В., Сергеев О.М. Профессиональная переориентация как фактор активности личности в процессе ее саморегуляции // Психологія суб'єктивної активності особистості. – К., 1993. – С. 160 – 163.

291

6. Музыка О.Л. Рефлексія та ціннісна підтримка розвитку здібностей: підходи до побудови методики дослідження./ Творчий потенціал особистості: проблеми розвитку та реалізації: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 15 лютого 2005р.). Редактори: О.Б. Терезина, П.Ю. Лепський. – К., 2005. – С. 187 – 190.
7. Пряжников Н.С. Профессиональное самоопределение в культурно-исторической перспективе // Вопр. Психол. – 1996. – № 1. – С. 62 – 72.
8. Психологія особистості: Словник-довідник / За редакцією П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320с.
9. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
10. Синявський В.В. Професійна консультація безробітних за ступенем їх готовності до трудової діяльності // Бюл. ІПК ДСЗУ. – 2005. – № 2. – С. 25 – 27.
11. Темченко Н.А. Психологічна готовність апліканта до зміни професії // Бюл. ІПК ДСЗУ. – 2002. – № 2. – С. 24 – 25.

В статті розглядається проблема розвитку здібностей у процесі професійної переорієнтації випускників вищих навчальних закладів. Представлені результати дослідження рефлексії здібностей і соціальної рефлексії випускників з різним досвідом роботи.

В статье рассматривается проблема развития способностей в процессе профессиональной переориентации выпускников высших учебных заведений. Представлены результаты исследования рефлексии способностей и социальной рефлексии выпускников с разным опытом работы.

The problem of capabilities development in the process of undergraduate student's professional pereorientation is examined in the article. The results of capabilities reflection investigation and social reflection of graduality students with different work experience are presented.